

FORMACJA DUCHOWA CHRZEŚCIJANINA W REKOLEKCJACH KARDYNAŁA CARLA MARII MARTINIEGO

Seweryn Wąsik SJ

Wydawnictwo Naukowe
Akademii Ignatianum w Krakowie

Kraków 2021

SPIS TREŚCI

KS. STANISŁAW URBAŃSKI

PRZEDMOWA 9

WYKAZ SKRÓTÓW 15

WSTĘP 21

ROZDZIAŁ I

NATURA REKOLEKCJI 35

1. Rekolekcje formacyjne 35

2. Istota rekolekcji 43

2.1. Tematyka kursów 50

2.2. Milczenie i pustynia 62

3. Cele rekolekcji 69

3.1. Oczyszczenie umysłu i serca 72

3.2. Szukanie woli Bożej 80

3.3. Pobożność 88

3.4. Pokuta 92

3.5. Służba Kościołowi 98

4. Uczestnicy rekolekcji 101

4.1. Duch Święty 102

4.2. Dający wprowadzenia do modlitwy 105

4.3. Nieprzyjaciół 110

4.4. Kościół 111

4.5. Rekolektant 114

5. Środki rekolekcyjne	121
6. Owoce rekolekcji	134
6.1. Szukać i znajdować Boga we wszystkim	136
6.2. Pocieszenie jako owoc działania Boga	141
6.3. Nawrócenie	148
R O Z D Z I A Ł I I	
PRAWDA O BOGU I O CZŁOWIEKU	157
1. Fundament	157
1.1. Fundament w Biblii	165
1.2. Ewangeliczne obrazy Boga	176
1.3. Odpowiedź człowieka na prawdę o Bogu	191
1.3.1. Postawa <i>tantum quantum</i> , czyli <i>o tyle o ile</i>	195
1.3.2. Postawa <i>magis</i> , czyli <i>więcej</i>	197
1.3.3. Postawa wolności wewnętrznej	202
1.3.4. Postawa chwalenia, czczenia, służenia Bogu	207
2. Grzech i nawrócenie	210
2.1. Poznanie prawdy o sobie	210
2.2. Ignacjańskie podejście do zła i grzechu	216
2.3. Biblijne obrazy grzechu	221
2.4. Typologia grzechu	227
2.5. Korzenie i okoliczności zła	229
2.6. Skłonności ludzkiego serca	243
2.7. Pojednanie z Bogiem	259
2.7.1. Boża inicjatywa miłosierdzia	260
2.7.2. Uznanie własnego grzechu	264
2.7.3. Boleść grzechów	268
2.7.4. Błagalna prośba o przebaczenie	271
2.7.5. Wyznanie grzechów	273
2.7.6. Pokuta za grzechy	276
2.7.7. Świadectwo Bożego miłosierdzia	279
R O Z D Z I A Ł I I I	
POZNAĆ, POKOCHAĆ, NAŚLADOWAĆ JEZUSA	281
1. Tajemnice życia Jezusa	282
1.1. Kształtowanie w szkole ignacjańskiej	291
1.1.1. <i>Medytacja o wołaniu Króla</i>	294
1.1.2. <i>Medytacja o dwóch sztandarach</i>	300
1.1.3. <i>Medytacja o trzech parach ludzi</i>	305
1.1.4. Trzy stopnie pokory	310

1.2. Kształtowanie w szkole Jezusa	314
1.2.1. Wychowanie człowieka – chrześcijanina	315
1.2.2. Wychowanie ewangelicznego ucznia	323
2. Naśladowanie Pana aż po śmierć i zmartwychwstanie	332
2.1. Cel kontemplacji tajemnic męki	332
2.2. Sposoby rozważania męki	341
2.3. Męka ucznia Jezusa	354
2.4. Tajemnice zmartwychwstania	362
2.5. Miłość jako punkt docelowy	375
ROZDZIAŁ IV	
ŹRÓDŁA I ŚRODKI FORMACJI DUCHOWEJ	387
1. Życie sakramentalne	388
1.1. Chrzest	389
1.2. Pokuta	397
1.3. Eucharystia	408
2. Słowo Boże	416
2.1. Słuchanie słowa Bożego	417
2.2. Przeszkody w słuchaniu słowa Bożego	427
2.3. <i>Lectio divina</i>	442
3. Modlitwa	455
4. Pobożność maryjna	465
5. Rady ewangeliczne	473
6. Sztuka rozeznawania duchów	479
7. Apostolstwo	491
ZAKOŃCZENIE	497
BIBLIOGRAFIA	521
INDEKS OSÓB I POSTACI BIBLIJNYCH	555
SUMMARY	563

K S. S T A N I S Ł A W U R B A Ń S K I

PRZEDMOWA

Na przełomie XX i XXI wieku *Ćwiczenia duchowne* św. Ignacego Loyoli przechodzą renesans rozkwitu i stają się dla tysięcy wiernych szkołą autentycznego życia duchowego. Obserwujemy, że szkoły duchowości, uniwersytety prowadzone przez księży jezuitów wprowadzają *Ćwiczenia duchowne* w system kształcenia młodzieży. Są one metodą ułatwiającą osiągnięcie życia duchowego wszystkim wiernym, żyjącym w różnych stanach powołania. Chociaż w Polsce już posiadamy bogatą literaturę poświęconą *Ćwiczeniom duchownym*, to jednak nowa pozycja ks. Seweryna Wąsika ubogaca ją o twórczość rekolekcyjną ks. kard. Carla Marii Martiniego. Tym bardziej, że rekolekcje kardynała nie doczekały się jeszcze większego i pełnego opracowania. Sam autor opracowania miał możliwość osobiście poznać kardynała i przetłumaczyć na język polski jego cztery kursy rekolekcyjne. Również jako prowadzący ćwiczenia ignacjańskie uważa, że rekolekcje kardynała są niedoścignionym wzorem i źródłem inspiracji, dlatego podejmuje się opracowania formacji duchowej chrześcijanina w rekolekcjach prowadzonych przez niego.

Swoje dzieło analizy opiera na bogatym materiale źródłowym opublikowanym w języku włoskim, języku polskim oraz w formie maszynopisu. Materiał źródłowy obejmuje lata 1972–2011 i zawiera 16 zbiorów tekstów rekolekcyjnych. Dzięki wielkiemu osobistemu doświadczeniu rekolekcyjnemu autorowi udaje się znakomicie przeanalizować źródła metodą analityczno-syntetyczną i porównawczą. Stosując te dwie metody

analizy, autor wyodrębnił oryginalną myśl kardynała wniesioną w formację duchową od treści duchowości ignacjańskiej jako głównego kręgosłupa. Ten bogaty materiał źródłowy autor ujmuje w czterech rozdziałach. Rozdział pierwszy można nazwać częścią wprowadzającą. Życie duchowe jest rzeczywistością dynamiczną, ponieważ ma swój początek i dąży do określonego celu, którym jest zjednoczenie z Bogiem Ojcem przez Jezusa Chrystusa w Duchu Świętym. Stąd też rekolekcje umożliwiają realizację tego celu poprzez wejście w poszczególne etapy rozwoju duchowego oraz osiągnięcie owoców, które zakładają. Autor bardzo dobrze kreśli strukturę rekolekcji jako środka formacji duchowej, ich istotę. Odkrywa kształtowanie się metody rekolekcji formacyjnych u samego kardynała. Szczególnie zwraca uwagę na pięć celów rekolekcji, które Martini uznaje za najważniejsze w swojej propozycji formacji duchowej. Następnie uwzględnia uczestników nadprzyrodzonych i doczesnych, środki rekolekcyjne, z jakich korzysta kardynał, oraz owoce.

Drugi rozdział, bardzo ciekawy, zatytułowany: *Prawda o Bogu i o człowieku*, oparty na zasadzie Fundamentu św. Ignacego Loyoli, otwiera rekolektanta na głębokie doświadczenie życiodajnej miłości Boga, na relację Boga do człowieka. Poznaje on obrazy Boga w Biblii, ze szczególnym, według Martiniego, uwzględnieniem specyfiki czterech Ewangelii, aby dać odpowiedź na prawdę Boga. Odpowiedź ta budzi w nim postawę *tantum quantum*, która określa stopień używania stworzeń, aby pomagały one człowiekowi zmierzać do celu. Rodzi też postawę *magis*, czyli więcej i jeszcze lepiej; postawę wolności wewnętrznej oraz postawę chwalenia, czczenia i służenia Bogu. Te trzy ostatnie słowa wyrażają zasadnicze ukierunkowanie człowieka na Boga. W doświadczeniu miłości Boga rekolektant uświadamia sobie swoją grzeszność i prosi o łaskę chrześcijańskiego rozumienia grzechu. Nie sposób omówić ten paragraf jedynie słowami: grzech i nawrócenie, ponieważ autor dokładnie analizuje tajemnicę grzechu i dążenie do zbawienia. Chodzi więc o dojrzałe przeżywanie grzeszności, opartej na miłosiernej miłości Boga. Czyni to Martini na podstawie *Ćwiczeń* ignacjańskich.

Rozdział trzeci koncentruje swoją uwagę na osobie Jezusa Chrystusa, aby Go lepiej poznać, pokochać i naśladować. Rekolektant swój cel może bowiem osiągnąć na drodze naśladowania Jezusa ubogiego, pokornego i posłusznego Ojcu. Dlatego kształtowanie duchowe w szkole ignacjańskiej polega na *Medytacji życia Króla Wiecznego*. *Medytacja o dwóch sztandarach* ma wykluczyć ewentualne przeszkody na płaszczyźnie zrozumienia, z kolei *Medytacja o trzech parach* ma na celu usunąć przeszkody w zakresie woli. Zaś nieuporządkowane uczucia, które mogłyby pozostawać jeszcze

w sercu, winny być przemienione w uczucie miłości poprzez *Medytację o trzech stopniach pokory*. Tutaj kardynał, jak nowatorsko zaznacza autor, przedstawia dwa typy podejścia do tajemnic Jezusa: czerpiąc z Ewangelii i wykorzystując doświadczenia duchowe św. Ignacego. Po tym procesie kroczenia za Jezusem i wzrastania w Jego szkole miłości rekolektant dokonuje wyboru naśladowania Jezusa w cierpieniu. Przeżywa kontemplację męki. Trwa w ten sposób w Chrystusie cierpiącym i doświadcza tych samych uczuć bólu i cierpienia, a w przyszłości tych samych uczuć radości i wesela. One jednocześnie chrześcijanina ze Zmartwychwstałym. Następuje utożsamienie z osobą Chrystusa Zmartwychwstałego. Dokonuje się to na drodze radosnej przemiany, której udziela sam Zmartwychwstały. Kardynał przedstawia opracowane przez siebie konkretne sposoby, z jakich korzysta, by spotkanie z Tajemnicą Paschy było owocne dla rekolektantów. Zamyka formację duchową ukazaniem celu rekolekcji, jakim jest pogłębienie życia miłością.

Ostatni rozdział poświęcony jest źródłom i środkom formacji duchowej, a więc autor wymienia życie sakramentalne. Charakterystycznym środkiem jest słuchanie słowa Bożego, autor wylicza też przeszkody utrudniające to słuchanie. Przedstawia opracowaną przez kardynała metodę rozważania słowa Bożego *lectio divina*. Następnie wymienia modlitwę, pobożność maryjną, rady ewangeliczne, rozeznawanie duchów według szkoły igncjańskiej oraz apostołstwo jako sprawdzian przeżytych rekolekcji.

Na podstawie omówionego planu pracy widzimy, że ks. Seweryn Wąsik znakomicie zaprezentował metodę trzydziestodniowych rekolekcji prowadzonych przez kardynała, a rozpoczynających się od Fundamentu, który poprzedzają cztery etapy rekolekcji, zwane potocznie tygodniami. Nie wnikając w strukturę igncjańskich rekolekcji, których wybitnym znawcą i głosicielem jest autor, trzeba podkreślić odkrycie przez niego innowacji, jakie wprowadził kardynał. Niektóre z nich już zostały wskazane w omówieniu rozdziałów pracy. Autor również znakomicie przedstawia podejście Martiniego do tekstów Pisma Świętego. Oryginalnością jest odkrywanie dynamizmu nawrócenia bohaterów Starego Testamentu, aby rekolektant mógł odnaleźć własną historię i przemienić ją w modlitwę oraz w rozmowę z Jezusem. Z kolei nauczanie Jezusa w Nowym Testamencie powinno stać się Dobrą Nowiną dla ucznia w tym momencie historii, by mógł odczytać wolę Bożą dla swojego życia. Wielką zasługą autora jest wykazanie, iż kardynał od jezuity Michela Ledrusa przyjmuje sposób odczytywania Ewangelii, aby stopniowo zbliżać się do tajemnicy Jezusa. Zastosuje ten klucz interpretacyjny do tekstów Ewangelii; pozwala mu on rekolekcje nad Ewangelią św. Marka nazwać formacją katechumena,

nad Ewangelią św. Mateusza formacją katechety, nad Ewangelią św. Łukasza formacją głosiciela Dobrej Nowiny, a nad Ewangelią św. Jana pouczeniem dojrzałego ucznia Jezusa. Te cztery procesy formacyjne ukazują dynamizm życia duchowego, jaki proponuje Martini. Ponadto od jezuity Bernarda Lonergana przyjmuje przywiązanie do efektywności nawrócenia uczestnika, które wzbogaca własnymi przemyśleniami, dodając czwarte nawrócenie mistyczne, czyli zjednoczenie z Bogiem w miłości. Korzysta też z nauki Soboru Watykańskiego II i Jana Pawła II.

Rewelacyjnie też autor wykazał obszerne korzystanie przez kardynała z Tradycji Kościoła, z nauki filozofów i pisarzy chrześcijańskich, a nawet z dzieł filmowych, z muzyki znanych kompozytorów. Martini ukazuje też postawę duchową św. Maksymiliana Kolbego i kard. Stefana Wyszyńskiego. Odwołuje się również do współczesnych teologów katolickich, od których czerpie bezpośrednio działanie Boga do każdego uczestnika, inspiracje maryjne i eklezjalne. Nawiązuje także do duchowości karmelitańskiej, wykorzystując jej treści jedynie dygresyjnie. Regularnie powraca do mistyki Madeleine Delbrêl, u której odkrywa rolę modlitwy słowem Bożym, dlatego przemiana duchowa jest dziełem Boga i Jego miłości. Zaś z dzienniczka holenderskiej Żydówki czerpie przekonanie, że formacja duchowa weryfikuje się w realizacji przykazania miłości Boga i bliźniego. Widzimy, że swoją metodę formacji duchowej kardynał buduje na wielkiej bazie przemyśleń teologicznych, jakich dostarcza mu Tradycja Kościoła i teologowie aktualnych czasów, oraz na doświadczeniu świętych i mistyków, a przede wszystkim na znajomości *Ćwiczeń duchownych*. Dzięki temu zasobowi wiedzy i wielkiemu osobistemu doświadczeniu jako rekolekcjonisty tworzy metodę formacji udoskonalającą metodę św. Ignacego, by bardziej przemawiała do współczesnego człowieka; by była otwarta dla wszystkich.

Na tak bogatym materiale zaczerpniętym z Tradycji Kościoła i czasów współczesnych ks. Wąsikowi znakomicie udaje się odczytać oryginalność koncepcji formacji duchowej kardynała. To tylko mógł uczynić ktoś, kto jest świetnym znawcą twórczości rekolekcyjnej Martiniego i też świetnym znawcą *Ćwiczeń duchownych* św. Ignacego. Ponadto książka oparta jest na obfitym materiale źródłowym, co dało autorowi szansę przeprowadzenia wnikliwych analiz i ukazania bogactwa myśli Martiniego. Chociaż autor w *Zakończeniu* przedstawia znakomicie tę oryginalność formacji rekolekcyjnej, to jednak przeciętny chrześcijanin, nieznający *Ćwiczeń duchownych*, nie jest w stanie ogarnąć *novum* wielkości dzieła kardynała. Ci za to, którzy zainteresowani są rozwojem życia duchowego według *Ćwiczeń*, znajdą bezcenny materiał dla własnej formacji wewnętrznej w aktualnym czasie.

Ponieważ autor szeroko w *Zakończeniu*, ale w pewnym schemacie skrótu, ukazuje nowość metody formacji kardynała, którą szeroko i dokładnie omówił w niniejszej publikacji, dlatego nie powtarzam się, aby jeszcze nie robić dodatkowego skrótu. Uczestnik rekolekcji winien poznać jej treść, aby odkryć *novum* metody zaproponowanej przez Martiniego oraz móc ją sobie potwierdzić podsumowaniem ukazanym w *Zakończeniu*. Inaczej nie można poznać treści metody rekolekcji kardynała, ujętej według czterech tygodni szkoły ignacjańskiej, które odzwierciedlają w pełni dynamikę życia duchowego. Dynamika życia duchowego wyznawana i głoszona przez Martiniego staje się jednocześnie dynamiką życia duchowego rekolektanta. Trzeba zaznaczyć, że jest to kardynała metoda prosta i jakże owocna w rozwoju duchowości życia chrześcijańskiego. Metoda, która zachowuje tożsamość *Ćwiczeń*, a jednocześnie wprowadza *novum* bardziej docierające do współczesnego człowieka.

W obecnych czasach niepokoju, relatywizmu, liberalizmu człowiek potrzebuje pogłębionej duchowej refleksji. Książka jezuita ks. Seweryna Wąsika świetnie pomoże chrześcijaninowi w praktykowaniu głębokiej refleksji nad sobą, nad swoją relacją z Bogiem oraz otaczającym go światem. Nauczy rekolektanta wdzięczności Bogu za wszelkie Jego dary, a także za łaskę miłowania we wszystkim Jego Boskiego Majestatu i służenia Mu. Innymi słowy, chodzi o łaskę szukania i znajdowania Boga we wszystkim. Albowiem rekolekcje umożliwiają uczestnikowi doświadczenie przemiany „człowieka cielesnego” w „człowieka duchowego” i prowadzą do nowego patrzenia na Boga, człowieka i świat. A w całym tym procesie chrześcijanin przemieniony łaską Boga w Jezusie Zmartwychwstałym głębiej przeżywa miłość Boga do niego. To nowe doświadczenie Miłości wyzwala w człowieku pragnienie odpowiedzi na miłość i pragnienie większego miłowania Go. Następuje proces coraz głębszego życia duchowego poprzez rozwój miłości Boga i bliźniego. Poszczególne elementy tegoż procesu poznamy, czytając opracowaną koncepcję formacji kardynała, która również ma wymiar mistyczny, ponieważ zjednoczenie z Jezusem w miłości jest stanem mistycznym; jest to radosne i bezpośrednie zjednoczenie z Nim wyrażone słowami św. Pawła: „Teraz zaś już nie ja żyję, lecz żyje we mnie Chrystus” (Ga 2, 20). Wówczas następuje przewaga Bożego działania, które wprowadza chrześcijanina w mistyczny świat świętości, czyli pogłębia mistyczną zgodność woli ludzkiej z wolą Bożą.

Praca ks. Wąsika zawiera bez wątpienia pierwsze w literaturze polskiej tak całościowe i wyczerpujące przedstawienie formacji duchowej rekolekcji w nauczaniu kardynała, można też śmiało powiedzieć, że i w literaturze powszechnej Kościoła. Jest również pierwszym tego typu opracowaniem na

niwie rekolekcji ignacjańskich głoszonych przez jezuitów w skali Kościoła powszechnego. Uważam, że metoda rekolekcji Martiniego powinna być wprowadzona nie jako zmiana *Ćwiczeń*, gdyż tego nie czynił kardynał, lecz jako udoskonalenie dla ludzi współczesnych czasów. Natomiast praca ks. Wąsika zasługuje na uznanie, wydobywa bowiem inspirujące i nowe myśli kardynała, bardzo potrzebne, aby zaspokoić aktualne zapotrzebowanie na tego typu tematykę. Przede wszystkim może być przydatnym „podręcznikiem” dla ludzi dążących do osiągnięcia mistycznej świętości drogą szkoły ignacjańskiej. Dlatego sięgnąć do niej powinien każdy, kto rozumie, że życie chrześcijanina jest rozwojem świętości.

Książka ks. Seweryna Wąsika jest pionierskim, źródłowym, krytycznym, a przede wszystkim odkrywczym opracowaniem. Jest oryginalna i inspirująca, dlatego ma ogromne znaczenie jako synteza doktryny Martiniego w zakresie formacji duchowej rekolekcji. Dostrzegamy w całej koncepcji metody rekolekcji ogromną złożoność zagadnień związanych z przemianą duchową i ze zmianą postawy człowieka. Ta wiedza jest konieczna, aby prowadzić autentyczne życie duchowe według szkoły ignacjańskiej. Nie jest to zatem książka tylko teoretyczna, ale może być pewną medytacją, nad którą warto zatrzymać się w dążeniu do świętości.

Warszawa, 4 czerwca 2021 r.

WYKAZ SKRÓTÓW

AB	C.M. MARTINI, <i>Abramo. Nostro padre nella fede</i>
AL	C.M. MARTINI, <i>Le ali della libertà. L'uomo in ricerca e la scelta della fede</i>
ALE	FRANCISZEK, Adhortacja apostolska <i>Amoris Laetitia</i>
AMI	C.M. MARTINI, <i>L'amico importuno. Lettere, discorsi e interventi 1997</i>
AO	C.M. MARTINI, <i>Absurd Oświęcimia i Misterium Krzyża</i>
B	C.M. MARTINI, <i>Bóg żywy. Rozważania o proroku Eliaszu</i>
BIP	C.M. MARTINI, <i>Biblia i powołanie. Od powołania chrzcielnego do powołania kapłańskiego</i>
BL	C.M. MARTINI, <i>Błogosławieństwa</i>
BR	C.M. MARTINI, <i>Briciole dalla tavola della Parola</i>
BU	C.M. MARTINI, <i>Bóg ukryty. Medytacje o Całunie</i>
CA	JAN PAWEŁ II, Encyklika <i>Centesimus annus</i>
CAM	C.M. MARTINI, <i>Cammini di libertà. Lettere, discorsi e interventi 1991</i>
CD	ŚW. IGNACY LOYOLA, <i>Ćwiczenia duchowne</i>
CH	C.M. MARTINI, <i>Chrystus jest dla nas wszystkim</i>
CI	C.M. MARTINI, <i>Ciemność i światło</i>
CO	C.M. MARTINI, <i>Come Gesù gestiva il suo tempo. Piccola regola di vita per il discepolo del Signore</i>
COM	C.M. MARTINI, <i>Comunicare nella Chiesa e nella società. Lettere, discorsi e interventi 1990</i>
COR	C.M. MARTINI, <i>Coraggio, non temete! Lettere, discorsi e interventi 1999</i>
CRE	C.M. MARTINI, <i>Credo la vita eterna</i>
D	C.M. MARTINI, <i>Dawid. Grzesznik i człowiek wiary</i>

DCS	C.M. MARTINI, <i>Daję Ci Słowo. Rekolekcje dla kapłanów wygłoszone w Ziemi Świętej</i>
DE	C.M. MARTINI, <i>La debolezza è la mia forza. Meditazioni sulla seconda lettera ai Corinti</i>
DEV	JAN PAWEŁ II, Encyklika <i>Dominum et Vivificantem</i>
DM	JAN PAWEŁ II, Encyklika <i>Dives in Misericordia</i>
DP	C.M. MARTINI, <i>Dwaj pielgrzymi na ścieżkach sprawiedliwości. Józef Egipski, Ignacy i my</i>
DV	Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym <i>Dei Verbum</i>
EG	FRANCISZEK, Adhortacja apostolska <i>Evangelii Gaudium</i>
EMM	C.M. MARTINI, <i>Sul cammino di Emmaus. Meditazioni in Terra Santa per ritrovare il modo di vivere la città</i>
ES	C.M. MARTINI, <i>Esercizi spirituali. Testi inediti</i>
ESS	C.M. MARTINI, <i>Essere nelle cose del Padre. Riflessione sulla scelta vocazionale</i>
ET	C.M. MARTINI, <i>Etica, politica, conversione. Lettere, discorsi e interventi 1988</i>
EW	C.M. MARTINI, <i>Ewangelia dla twojej wolności</i>
EWU	C.M. MARTINI, <i>Ewangelia u źródeł. Rozważając w Asyżu o Kazaniu na górze</i>
FAR	C.M. MARTINI, <i>Farsi prossimo nella città. Lettere, discorsi e interventi 1986</i>
FC	JAN PAWEŁ II, Adhortacja apostolska <i>Familiaris consortio</i>
G	C.M. MARTINI, <i>Guardando al futuro. Lettere, discorsi e interventi 1994</i>
GE	C.M. MARTINI, <i>Głosiciel Ewangelii u świętego Łukasza. Medytacje</i>
GEE	FRANCISZEK, Adhortacja apostolska <i>Gaudete et Exsultate</i>
GEP	C.M. MARTINI, <i>Giustizia, etica e politica nella città, Opere, vol. III</i>
H	C.M. MARTINI, <i>Wytrwaliście przy Mnie w moich przeciwnościach. Rozważania o Hiobie</i>
IM	JAN PAWEŁ II, Bulla <i>Incarnationis mysterium</i>
IN1	C.M. MARTINI, <i>Incontro al Signore Risorto. Dalla conversione alla riconciliazione, vol. I</i>
IN2	C.M. MARTINI, <i>Incontro al Signore Risorto. Dalla Croce alla gloria</i>
IN3	C.M. MARTINI, <i>Incontro al Signore Risorto. Il cuore dello spirito cristiano</i>
INN	C.M. MARTINI, <i>Innamorarsi di Dio e della sua parola</i>
INT	C.M. MARTINI, <i>Interiorità e futuro. Lettere, discorsi e interventi 1987</i>
IO	C.M. MARTINI, <i>Io vi sarò propizio. Dio consola il suo popolo</i>
IPP	C.M. MARTINI, <i>In principio la Parola</i>

WYKAZ SKRÓTÓW

IR	C.M. MARTINI, <i>L'ira di Dio e altri scritti (1962–1994)</i>
J	C.M. MARTINI, <i>Głos prorocki w mieście. Rozważania o proroku Jeremiaszu</i>
JAN	C.M. MARTINI, <i>Kochać Jezusa. Medytacje nad Ewangelią św. Jana</i>
JBK	C.M. MARTINI, <i>Jak być księdzem? Medytacje biblijne w świetle doświadczeń duszpasterskich św. Pawła Apostoła</i>
K	C.M. MARTINI, <i>Kapłan wobec Słowa Bożego</i>
KKK	<i>Katechizm Kościoła Katolickiego</i>
KL	Sobór Watykański II, Konstytucja o liturgii świętej <i>Sacrosanctum concilium</i>
KNG	C.M. MARTINI, <i>Kazanie na Górze. Medytacje biblijne</i>
KOB	C.M. MARTINI, <i>Kobieta wśród swego ludu</i>
KOS	C.M. MARTINI, <i>Kościół – jak lepiej go rozumieć</i>
L	C.M. MARTINI, <i>Libertà che si dona. In meditazione con Maria nella santa Casa di Loreto</i>
LG	Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele <i>Lumen gentium</i>
LK	C.M. MARTINI, <i>Głosić Jezusa. Medytacje nad Ewangelią św. Łukasza</i>
LW	C.M. MARTINI, <i>Ludu mój, wyjdź z Egiptu. Medytacje</i>
LWD	C.M. MARTINI, <i>Lud w drodze. Medytacje</i>
MA	C.M. MARTINI, <i>La Madonna del Sabato Santo</i>
MC	PAWEŁ VI, Adhortacja apostolska <i>Marialis cultus</i>
ME	C.M. MARTINI, <i>Męka Jezusa Chrystusa według czterech Ewangelii. Medytacje</i>
MI	C.M. MARTINI, „ <i>Mi fu rivolta la Parola</i> ”
MK	C.M. MARTINI, <i>Być z Jezusem. Rekolekcje nad Ewangelią św. Marka</i>
MKP	C.M. MARTINI, <i>Maryja – kobieta pojednania. Medytacje nad Matką Chrystusa</i>
MM	C.M. MARTINI, <i>Maria Maddalena. Esercizi spirituali</i>
MO	C.M. MARTINI, <i>Mettere ordine nella propria vita. Meditazioni sugli Esercizi di sant'Ignazio</i>
MT	C.M. MARTINI, <i>Sluchać Jezusa. Medytacje nad Ewangelią św. Mateusza</i>
MT2	C.M. MARTINI, <i>Cóż mamy czynić? Medytacje nad Ewangelią św. Mateusza</i>
MWC	C.M. MARTINI, <i>Maryja wciąż cierpi</i>
NEG	C.M. MARTINI, <i>Notti e giorni del cuore</i>
NMI	JAN PAWEŁ II, List apostolski <i>Novo millennio ineunte</i>
NS	C.M. MARTINI, <i>Na ścieżkach nawiedzenia. Poszukiwanie woli Bożej w codziennych spotkaniach z ludźmi</i>

ODS	C.M. MARTINI, <i>Owoc Ducha Świętego w życiu codziennym</i>
OP	ŚW. IGNACY LOYOLA, <i>Opowieść pielgrzyma. Autobiografia</i>
OSS	C.M. MARTINI, <i>Odnaleźć siebie samych. Jest pewien moment w życiu, aby zatrzymać się i szukać</i>
OZ	C.M. MARTINI, <i>Odwaga zawierzenia. Rekolekcje</i>
PA	C.M. MARTINI, <i>La Parola che ci fa la Chiesa. Lettere e discorsi alla diocesi 1980–1981</i>
PAC	C.M. MARTINI, <i>Sia pace sulle tue mura. Discorsi, lettere, omelie 1983–1984</i>
PAD	C.M. MARTINI, <i>Il Padre di tutti. Lettere, discorsi e interventi 1998</i>
PAN	C.M. MARTINI, <i>Il Pane per un popolo. Meditazioni alla Scuola della Parola</i>
PAR	C.M. MARTINI, <i>La Parola nella città. Lettere e discorsi alla diocesi 1981–1982</i>
PCE	C.M. MARTINI, <i>Pregiera e conversione intellettuale. Quattordici meditazioni per presbiteri</i>
PCU	C.M. MARTINI, <i>Parlare al cuore. Lettere, discorsi e interventi 1996</i>
PDD	C.M. MARTINI, <i>Parola di Dio vita dell'uomo</i>
PDV	JAN PAWEŁ II, <i>Adhortacja apostolska Pastores dabo vobis</i>
PE	C.M. MARTINI, <i>Perché Gesù parlava in parabole? Meditazioni</i>
PER	C.M. MARTINI, <i>Per una santità di popolo. Lettere, discorsi e interventi 1985</i>
PGE	C.M. MARTINI, <i>Pace, giustizia, Europa. Lettere, discorsi e interventi 1989</i>
PN	C.M. MARTINI, <i>Padre nostro. Non sprecate parole</i>
PN2	C.M. MARTINI, <i>Padre nostro</i>
PO	Sobór Watykański II, <i>Dekret o posłudze i życiu kapłanów Presbyterorum ordinis</i>
POP	C.M. MARTINI, <i>Un popolo, una terra, una chiesa. Lettere alla diocesi e discorsi 1982–1983</i>
PRE	C.M. MARTINI, <i>Pregare la Bibbia</i>
PRO	C.M. MARTINI, <i>Prove e consolazioni del prete. Meditazioni</i>
PS	C.M. MARTINI, <i>Powołanie świeckich</i>
PSDW	C.M. MARTINI, <i>Poznanie siebie, decyzja, wybór</i>
PTZM	C.M. MARTINI, <i>Panie, Ty znasz mnie i przenikasz. Rekolekcje dla młodzieży</i>
PUC	C.M. MARTINI, <i>Per una Chiesa che serve. Lettere, discorsi e interventi 1993</i>
PV	C.M. MARTINI, <i>La preghiera e la vita</i>

QA	C.M. MARTINI, <i>Qualche anno dopo. Riflessioni sul ministero presbiteriale</i>
QDCP	C.M. MARTINI, <i>Qualcosa di così personale. Meditazioni sulla preghiera</i>
QU	C.M. MARTINI, <i>Quale prete per la Chiesa di oggi. Come essere efficaci annunciatori del Vangelo</i>
QUA	C.M. MARTINI, <i>Qualcosa in cui credere. Ritrovare la fiducia e superare l'angoscia del tempo presente</i>
R	C.M. MARTINI, <i>Ripartire da Dio. Lettere, discorsi e interventi 1995</i>
RA	C.M. MARTINI, <i>Radość Ewangelii. Medytacje dla młodzieży</i>
RC	C.M. MARTINI, <i>Regula życia chrześcijanina</i>
RD	JAN PAWEŁ II, Adhortacja apostolska <i>Redemptionis donum</i>
RDO	C.M. MARTINI, <i>Rozmowy duchowe</i>
RH	JAN PAWEŁ II, Encyklika <i>Redemptor Hominis</i>
RIC	C.M. MARTINI, <i>Ricominciare dalla Parola. Discorsi, interventi, lettere e omelie 2001</i>
RIP	C.M. MARTINI, <i>Ripartire da Emmaus</i>
RM	JAN PAWEŁ II, Encyklika <i>Redemptoris Mater</i>
RP	JAN PAWEŁ II, Adhortacja apostolska <i>Reconciliatio et Paenitentia</i>
S	C.M. MARTINI, <i>Sakramenty. Katechezy radiowe</i>
SA	C.M. MARTINI, <i>Samuel. Prorok religijny i polityczny</i>
SAB	C.M. MARTINI, <i>Nel sabato del tempo. Discorsi, interventi, lettere e omelie 2000</i>
SAL	C.M. MARTINI, <i>Perché il sale non perda il sapore. Discorsi, interventi, lettere e omelie 2002</i>
SC	BENEDYKT XVI, Adhortacja apostolska <i>Sacramentum Caritatis</i>
SD	JAN PAWEŁ II, List apostolski <i>Salvifici doloris</i>
SDP	C.M. MARTINI, <i>La scuola della Parola, Opere, vol. IV</i>
SDU	C.M. MARTINI, <i>Słownik duchowości. Mały przewodnik duchowy</i>
SE	C.M. MARTINI, <i>Il segreto della Prima Lettera del Pietro</i>
SEN	C.M. MARTINI, <i>Città senza mura. Lettere e discorsi alla diocesi 1984</i>
SIL2	C.M. MARTINI, <i>Il silenzio</i>
SJ	C.M. MARTINI, <i>Śladami Jezusa</i>
SO	C.M. MARTINI, <i>Il sole dentro. Le nostre fragilità e la forza di Dio. Il combattimento spirituale</i>
SOG	C.M. MARTINI, <i>Giacobbe. Il sogno di un uomo</i>
SPJ	C.M. MARTINI, <i>Stąpienie po jedwabiu. Proces komunikacji w działalności duszpasterskiej</i>
SPS	BENEDYKT XVI, Encyklika <i>Spe Salvi</i>
SS	C.M. MARTINI, <i>Szkola Słowa. Refleksje nad psalmem „Miserere”</i>

ST	C.M. MARTINI, <i>Stefano servitore e testimone. Meditazioni</i>
SUO	C.M. MARTINI, <i>Suonerò per te sull'arpa a dieci corde</i>
SZB	C.M. MARTINI, <i>Spotkania z Biblią</i>
T	C.M. MARTINI, <i>Tam, gdzie tchnie Duch</i>
TC	C.M. MARTINI, <i>Tajemnica ciała</i>
TDC	C.M. MARTINI, <i>La trasformazione di Cristo e del cristiano alla luce del Tabor. Esercizi spirituali</i>
TE	C.M. MARTINI, <i>Testimoni del Risorto con Pietro</i>
TES	C.M. MARTINI, <i>Il tesoro dello scriba. La spiritualità del prete</i>
TER	C.M. MARTINI, <i>Teresa d'Avila maestra di preghiera</i>
TJP	C.M. MARTINI, „To jest Pan!”. <i>Rekolekcje dla osiemnastolatków</i>
TMA	JAN PAWEŁ II, List apostolski <i>Tertio Millennio Adveniente</i>
UDP	C.M. MARTINI, <i>Uomini di pace e riconciliazione. Meditazione sulla coscienza missionaria</i>
UD2	C.M. MARTINI, <i>Gli Apostoli. Uomini di pace e di riconciliazione</i>
UT	C.M. MARTINI, <i>L'utopia alla prova di una comunità. Meditazioni sulla prima lettera ai Corinti</i>
V	C.M. MARTINI, <i>Le virtù. Per dare il meglio di sé</i>
VAN	C.M. MARTINI, <i>I Vangeli. Esercizi spirituali per la vita cristiana, Opere, vol. II</i>
VC	JAN PAWEŁ II, Adhortacja apostolska <i>Vita consacrata</i>
VD	BENEDYKT XVI, Adhortacja apostolska <i>Verbum Domini</i>
VDC	C.M. MARTINI, <i>Le virtù del cristiano. Meditazioni per ogni giorno</i>
VDT	C.M. MARTINI, <i>La via di Timoteo</i>
VE	C.M. MARTINI, <i>I verbi di Dio. Con riflessione sui miracoli di Gesù e sul sogno di un'esistenza alternativa</i>
VIG	C.M. MARTINI, <i>Vigilare. Lettere, discorsi e interventi 1992</i>
WCS	C.M. MARTINI, <i>Wiara, celibat, służba</i>
WP	C.M. MARTINI, <i>Wyznania Piotra</i>
WPA	C.M. MARTINI, <i>Wyznania Pawła</i>
WPW	C.M. MARTINI, <i>Ważny przypadek wiary</i>
Z	C.M. MARTINI, <i>Zrozumieć Kościół. Rozważania dotyczące Soboru Watykańskiego II</i>
ZE	C.M. MARTINI, <i>Ze świętym Łukaszem na drodze modlitwy</i>
ZM	C.M. MARTINI, <i>Życie Mojżesza, życie Jezusa. Paschalne życie chrześcijanina</i>

WSTĘP

Kardynał Carlo Maria Martini został zapamiętany jako nieustrudzony głosiciel słowa Bożego. Benedykt XVI, żegnając mediolańskiego kardynała, w przesłaniu na jego pogrzeb stwierdził, że *był to człowiek Boży, który nie tylko studiował Pismo Święte, ale także kochał je głęboko i uczynił zeń światło swego życia, by wszystko, co robił, było ad maiorem Dei gloriam*¹. Martini był człowiekiem posoborowej odnowy Kościoła, która miała się dokonać dzięki mocy słowa Bożego. To człowiek Kościoła, który przede wszystkim do siebie odnosił wezwanie zaczerpnięte z *Dei Verbum*, by głosiciel słowa Bożego poprzez wytrwałą lekturę najpierw sam przyłgnał do Pisma Świętego, stając się we wnętrzu jego słuchaczem, ponieważ słowo to jest natchnionym słowem Boga, a utrwalone na piśmie przekazuje niezmiennie słowo samego Boga (por. DV 21)².

Martini wierzył, że w słowie Bożym kryje się moc i potęga Boga, by być dla ludzi podporą i siłą żywotną, a dla *synów Kościoła utwierdzeniem wiary, pokarmem duszy oraz źródłem czystym i stałym życia duchowego. Stąd doskonale zastosowanie ma do Pisma św. powiedzenie: „żywe jest słowo Boże i skuteczne” (Hbr 4, 12), które „ma moc zbudować i dać dziedzictwo wszystkim uświęconym” (Dz 20, 32; por. 1 Tes 2, 13) (DV 21). Twierdził, że przyłgnięcie do słowa Bożego dokonuje się w trakcie rekolekcji i jest ich fundamentem. Uprzywilejowaną formą przyłgnięcia do słowa jest dla niego *lectio divina*, czyli Boże czytanie, zwane przez ojców soborowych pobożnym czytaniem (por. DV 25). Podczas rozważania słowo Boże jest*

¹ Przesłanie Benedykta XVI na pogrzeb kard. Carla Marii Martiniego w dniu 3.09.2012 r., <https://www.gosc.pl/doc/1281383.Papiez-o-kard-Martinim> [dostęp: 26.03.2019].

² Por. M. Teani, *Gli Esercizi spirituali via di accesso alla Parola viva*, w: VAN, s. XV–XVIII.

zawsze objawieniem, jest aktywne, skutecznie dociera do serca słuchającego ucznia Jezusa, wzbudzając w nim wiarę, sprawiając, że dojrzewa w nim owoc miłości i prowadzi do jego uświęcenia (por. DV 21).

Carlo Maria Martini urodził się 5 lutego 1927 r. w Turynie we Włoszech w mieszczańskiej rodzinie piemonckich przedsiębiorców. Po egzaminie maturalnym, zdanym w liceum jezuitów w Turynie, jako siedemnastolatek wstąpił w 1944 r. do nowicjatu Towarzystwa Jezusowego w Cuneo. Odbił trzyletnie studia filozoficzne w Gallarate oraz trzyletnie teologiczne w Chieri, gdzie w 1952 r. w wieku 25 lat otrzymał święcenia kapłańskie. Następnie odbywał studia specjalistyczne z teologii fundamentalnej na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim (PUG) w Rzymie, zakończone w 1959 r. doktoratem poświęconym historyczności zmartwychwstania w najnowszych badaniach. W 1962 r. złożył uroczystą profesję zakonną czterech jezuickich ślubów, w tym posłuszeństwa papieżowi względem misji. Po pięcioletnim nauczaniu jezuitów teologii w Chieri powrócił jako student na Papieski Instytut Biblijny (PIB), gdzie w 1966 r. obronił pracę doktorską z krytyki tekstu biblijnego. W latach 1969–1978 był rektorem Biblicum i wykładowcą tej uczelni. Prowadził intensywną działalność naukową i duszpasterską, związaną z dawaniem rekolekcji ignacjańskich opartych na tekstach biblijnych. Angażował się w dialog ekumeniczny i międzyreligijny, szczególnie z judaizmem. W 1978 r. od Pawła VI otrzymał nominację na rektora Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego, w roku następnym Jan Paweł II mianował go arcybiskupem Mediolanu, a w 1983 r. kardynałem. Wśród podejmowanych przez Martiniego inicjatyw duszpasterskich, które przekroczyły granice jego diecezji, szerokim międzynarodowym echem odbiły się trzy. Po pierwsze, regularnie głosił rekolekcje ignacjańskie, zarówno we Włoszech, jak i w innych krajach na wszystkich kontynentach. Po drugie, powołał do istnienia w Mediolanie Szkołę Słowa Bożego. Była to inicjatywa duszpasterska służąca nauczaniu wiernych samodzielnego rozważania słowa Bożego. Jej metoda nawiązywała do starożytnego sposobu modlitwy słowem Bożym *lectio divina*. Po trzecie, jego inicjatywą skierowaną do poszukujących sensu życia i wiary była tzw. *Katedra niewierzących*. W 2002 r., po 22 latach posługi jako arcybiskup Mediolanu, Martini przeszedł na emeryturę, której sześć lat spędził w Jerozolimie na studiowaniu tekstów biblijnych, głoszeniu rekolekcji i modlitwie. W 2008 r. ze względu na coraz poważniejsze problemy ze zdrowiem ostatecznie powrócił do Włoch i resztę życia spędził w infirmerii jezuitów w Gallarate, gdzie zmarł 31 sierpnia 2012 r.³

³ Por. G. Casarin, *Carlo Maria Martini. La Parola offerta a tutti*, Padova 2018, s. 7–10; A. Tornielli, *La scelta di Martini*, Casale Monferrato 2002, s. 151–153.

Niezwykłe bogata spuścizna duchowa kardynała, a w szczególności jego twórczość rekolekcyjna i refleksja teologiczna zadecydowały o wyborze tematu niniejszej książki, który brzmi: *Formacja duchowa chrześcijanina w rekolekcjach kardynała Carla Marii Martiniego*. Na podjęcie tego tematu wpływ miała nie tylko bogata twórczość kardynała, ale również świadectwo jego życia jako głosiciela Ewangelii. Autor niniejszej publikacji miał możliwość osobiście poznać Martiniego oraz tłumaczyć na język polski jego cztery kursy rekolekcyjne. Poza tym o wyborze tematu zadecydowało również własne doświadczenie pracy w jezuickich domach rekolekcyjnych, w których cały czas rozważania kardynała dla dających ćwiczenia duchowe na wzór św. Ignacego Loyoli są niedoścignionym wzorem i źródłem inspiracji. Rekolekcje biblisty nie doczekały się jeszcze większego i pełnego opracowania. W zasadzie temat ten podjęto w zaledwie kilku artykułach naukowych (G. Como i E. Parolari, M. Teani, M. Costa), dlatego niniejsza praca staje się okazją do uzupełnienia badań nad jego dziedzictwem duchowym.

Materiał źródłowy stanowi nauczanie rekolekcyjne Martiniego wygłoszone w latach 1972–2011. Pochodzące z całego jego życia rozważania można podzielić na trzy grupy. Pierwsza grupa tekstów źródłowych pochodzi z okresu, kiedy Martini głosił rekolekcje jako kapłan jezuita, później profesor rzymskich uczelni: Papieskiego Instytutu Biblijnego i Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego, a więc z lat 1972–1979. Najstarszym tekstem rekolekcyjnym są ćwiczenia duchowe dla włoskich jezuitów z 1972 r. Druga grupa tekstów to rekolekcje wygłoszone w czasie jego posługi jako arcybiskupa Mediolanu w latach 1980–2002. Trzecią grupą tekstów źródłowych są rozważania z okresu, gdy Martini przebywał na emeryturze, początkowo w Jerozolimie (2002–2008), a następnie w Gallarate w rodzinnych Włoszech (2008–2010). Ostatnie wygłoszone przez Martiniego rozważanie słowa Bożego pochodzi z 2 kwietnia 2010 r.; jest to krótka homilia z kaplicy infirmerii wspólnoty jezuitów w Gallarate.

Materiał źródłowy, wykorzystany w niniejszej pracy, stanowią teksty rekolekcyjne kardynała opublikowane drukiem w języku włoskim, polskim oraz w formie maszynopisu udostępnionego przez Fundację Carla Marii Martiniego w Mediolanie. Źródła pierwszorzędne podzielone są na dwie części. W pierwszej są teksty rekolekcyjne, a w drugiej modlitwy pochodzące z rekolekcji kardynała. Ze względu na dużą liczbę źródłowych tekstów rekolekcyjnych podzielono je na 16 zbiorów, a za kryterium podziału przyjęto adresatów rekolekcji.

Pierwszy zbiór materiału źródłowego to pochodzące z lat 1972–2011 rekolekcje Martiniego skierowane do biskupów. Pierwsze z nich to

ćwiczenia duchowe dla biskupów włoskich (1972), w czasie których autor eksperymentalnie i po raz pierwszy odchodzi od tekstu *Ćwiczeń duchownych* św. Ignacego Loyoli na rzecz tekstów medytacji zaczerpniętych z Ewangelii św. Marka. Niemniej, Martini wykorzystał dynamikę rekolekcji ignacjańskich, proponując biskupom 12 medytacji ukazujących formację ucznia Jezusa w tej Ewangelii. Drugi tekst rekolekcji, pochodzący z rekolekcji dla biskupów lombardzkich (1992), jest też oryginalny i niepowtarzalny, ponieważ autor w siedmiu medytacjach opiera się tylko na tekstach ignacjańskich pochodzących z *Ćwiczeń duchownych*. Trzecie rekolekcje to podręcznik bycia biskupem, w którym Martini w czterech rozważaniach dzielił się swym doświadczeniem pasterskim (2011). Tekst ukończony zaledwie rok przed śmiercią Martiniego zachęca do uporządkowania życia biskupa i nie unika takich kwestii, jak relacje oraz wady biskupa, dzięki czemu jest podręcznikiem do rekolekcji biskupich.

Drugi zbiór to rekolekcje dla kapłanów, które stanowią najliczniejszą część materiału źródłowego. W pierwszej grupie jest 20 kursów rekolekcji ignacjańskich, w czasie których Martini głosił od dwunastu do pięciu medytacji. W latach 1980–2008 słuchaczami jego rekolekcji były różne grupy kapłanów: księża młodzi, mający od roku do pięciu lat kapłaństwa; księża seniorzy, odbywający rekolekcje jubileuszowe z okazji 40. lub 50. rocznicy święceń; księża zaangażowani w Akcję Katolicką. Wśród uczestników rekolekcji byli duchowni należący do diecezji mediolańskiej, ale również obcokrajowcy, jak choćby księża meksykańscy czy kapłani patriarchatu łacińskiego Jerozolimy. W diecezji mediolańskiej było w roku 1980 trzy i pół tysiąca księży, za których kardynał odpowiadał. Rekolekcje dla kapłanów odbywały się nie tylko we Włoszech, ale także w wielu miejscach świata: w Ziemi Świętej w Izraelu, w Afryce na wyspie Mauritius, w Czadzie, Kongo, Zambii oraz w Ameryce Łacińskiej w Meksyku. Kardynał poruszał w nich tematy związane z formacją głosiciela Ewangelii, dokonującej się dzięki medytacji słowa Bożego, mającego moc przemienić serce każdego ucznia Jezusa. Zwracał uwagę na priorytet modlitwy, świadomość apostołską, codzienne realizowanie wymagań Ewangelii oraz radość z niej płynącą.

W drugiej grupie rekolekcji dla kapłanów znajdują się rozważania pochodzące z rekolekcji nazywanych trzema dniami duchowości. Była to inicjatywa Martiniego stworzona jako konkretna pomoc w formacji permanentnej młodych duchownych diecezji mediolańskiej (1990–1996) oraz kapłanów bardziej dojrzałych (1996–2001). W trakcie tych corocznych rekolekcji, w latach 1990–2001, Martini głosił wprowadzenia do medytacji, po czym proponował modlitwę indywidualną, a następnie dzielenie

się owocami modlitwy w małych grupach. Na zakończenie rekolekcji kardynał je podsumowywał i odpowiadał na pytania zebranych. Trzy dni duchowości kapłańskiej odbywały się w specjalnie wybranych przez kardynała miejscach. Były to lokalizacje szczególnie związane z bogatą historią duchowości Europy. Rekolekcje odbywały się we Włoszech: w Rzymie, Asyżu, Subiacco, Sienie, La Vernie, Spello, Farfie i Triuggio; we Francji w Ars, Paray-le-Monial, Taizé, La Salette, Lisieux i Annancy; w Belgii w Brukseli i Lowanium; w Hiszpanii w Loyoli, Ávili, Segowii, Manresie, Santiago de Composteli, Montserrat; a także w Polsce, gdzie kardynał pielgrzymował z mediolańskimi księżmi do Krakowa i do Oświęcimia. W trakcie tych trzydniowych rekolekcji Martini wygłaszał od dwóch do pięciu medytacji, czytał fragmenty pism autorstwa świętych związanych z danym miejscem oraz głosił homilie w czasie Eucharystii.

Trzecią grupę rekolekcji dla kapłanów stanowią medytacje *lectio divina* i homilie pochodzące z jednodniowych rekolekcji. W grupie tej są 83 rozważania rekolekcyjne oparte na słowie Bożym, zawierające inspiracje do formacji duchowej księży. Do grupy tej należą również rozważania wielkoczwartkowe oraz rekolekcje przed beatyfikacją kardynała Alfreda Ildefonsa Schustera, metropolity Mediolanu, poprzednika Martiniego.

Trzeci zbiór źródeł rekolekcyjnych to rozważania skierowane do biskupów, kapłanów, osób konsekrowanych i wiernych świeckich. Są to dwa kursy rekolekcji w Ameryce Łacińskiej. Pierwsze Martini wygłosił w 1990 r. w Peru, a inspiracją do dziewięciu medytacji były losy proroka Samuela. Bohaterem drugich rekolekcji z 1993 r. w Wenezueli był prorok Jeremiasz. Martini wygłosił wtedy 11 medytacji.

Czwarty zbiór źródeł to ćwiczenia duchowe dla formatorów wyższego seminarium duchownego diecezji mediolańskiej z 1995 r. Inspiracją do rozważań były wskazówki apostoła Pawła, który uczy młodego Tymoteusza działania zgodnego z wolą Jezusa. Na rekolekcje składa się 10 medytacji inspirowanych 2 Listem św. Pawła do Tymoteusza oraz 10 homilii. To jedyne rekolekcje Martiniego poświęcone formacji duchowej wychowawców i wykładowców w wyższym seminarium duchownym.

Piąty zbiór źródeł pierwszorzędnych związany jest z ćwiczeniami duchowymi, jakie arcybiskup Mediolanu głosił dla misjonarzy pracujących w Afryce. Często zaproszenie do kardynała kierowali księża misjonarze pochodzący z diecezji mediolańskiej. Ze swej strony Martini odwiedzał misjonarzy, których wysłał na misje zagraniczne, bo czuł się odpowiedzialny za ich formację duchową. Do tych rekolekcji należą trzy kursy ćwiczeń duchowych w Afryce: z 1985 r. w Kenii, z 1991 r. w Zambii (z tych rekolekcji ocalała tylko jedna medytacja) oraz w Czadzie z 1995 r. Tematem

pierwszych rekolekcji były przypowieści Jezusa. W 10 medytacjach Martini ukazywał sens Jezusowych przypowieści, mówiących o sprawach fundamentalnych dla chrześcijanina-misjonarza. Tematem drugich rekolekcji był ponownie wspomniany już wcześniej 2 List św. Pawła do Tymoteusza.

Do szóstego zbioru źródeł należą rekolekcje formacyjne dla seminarzystów, zarówno z małego, jak i wyższego seminarium duchownego. Siedem kursów rekolekcji kardynał wygłosił do alumnów włoskich w latach 1980–1992. Natomiast jedne rekolekcje, skierowane do seminarzystów albańskich, odbyły się w maryjnym sanktuarium w Letnicy w Kosowie w 2003 r. Rekolekcje skierowane były do konkretnych grup kleryków: alumnów małego seminarium, seminarzystów drugiego roku teologii czy kandydatów do diakonatu. Tematy rekolekcji były dobrane formacyjnie, by służyć pomocą w rozwoju duchowym i ludzkim powołanych do kapłaństwa. Martini wybrał z Biblii wzorce ukazujące Boże powołanie. Przygotowującym się do diakonatu dał przykład św. Szczepana, diakona i męczennika, oraz mówił o związku wiary, celibatu i służby. W rekolekcjach dla młodszych seminarzystów czerpał inspirację z dziejów św. Piotra powołanego przez Jezusa. Rekolekcje dla młodszych alumnów składały się z czterech do sześciu medytacji, a dla starszych to już od 10 do 12 rozważań. Jedne z dwóch rekolekcji dla diakonów odbyły się w czasie pielgrzymki do Ziemi Świętej (1994).

Siódмым zbiorem źródeł pierwszorzędnych są rekolekcje dla osób zakonnych. Pięć kursów to rekolekcje wygłoszone do sióstr zakonnych: klauzurowych, karmelitanek bosych, sióstr syjońskich⁴. Teksty rekolekcji pochodzą z lat 1975–1990. Poza jednym, które Martini wygłosił w Izraelu (1981), rekolekcje były głoszone we Włoszech. Składają się z od ośmiu do 12 rozważań i związane są z formacją duchową osoby konsekrowanej. Dwa z wymienionych kursów rekolekcji mają szczególne znaczenie. Rekolekcje dla karmelitanek bosych z Piacency autor oparł na strategii walki duchowej (1975). Natomiast w rekolekcjach dla sióstr z 1994 r. w 10 medytacjach poszukiwał motywów wdzięczności ucznia Jezusa. Do grupy tej należy również 30 rozważań pochodzących z rekolekcji jednodniowych dla zakonników i zakonnic z lat 1980–2002, w czasie których Martini podejmował rozważania inspirowane duchowością augustiańską, benedyktyńską, franciszkańską, ignacjańską czy misjonarek miłości św. Teresy z Kalkuty.

Szczególne miejsce w dorobku duchowym Martiniego mają rekolekcje głoszone dla współbraci – jezuitów. Teksty tych rozważań należą do ósmego zbioru źródeł pierwszorzędnych. Wygłoszone były po włosku w latach

⁴ Mowa o Zgromadzeniu Sióstr Matki Bożej z Syjonu.

1975–1999, poza dwoma wyjątkami w języku angielskim (1988, 1999). Pięć kursów rekolekcji – poza dwoma włoskimi – odbyło się w Czadzie w Afryce, w San Francisco w Stanach Zjednoczonych oraz na Tajwanie. Rekolekcje dla jezuitów charakteryzuje bogactwo odniesień ignacjańskich oraz liczba medytacji, ponieważ były to pełne ośmiodniowe ćwiczenia duchowe. Martini wygłaszał do współbraci od 15 do 17 wprowadzeń do medytacji. W grupie tej są trzy kursy rekolekcji bardzo istotne, ponieważ ich rozważania opierają się na Ewangelii św. Łukasza (1976) i św. Jana (1974). Natomiast trzeci kurs ćwiczeń związany jest z medytacją losów św. Ignacego Loyoli i pochodzi z rekolekcji dla jezuitów kalifornijskich z 1991 r. Jezuitom chińskim autor wygłaszał medytacje inspirowane 2 Listem św. Pawła do Koryntian (1999). Do zbioru źródeł rekolekcji jezuickich należy również 75 rozważań, jakie Martini głosił jezuitom u schyłku swego życia w latach 2008–2010, gdy przebywał już w inifirmerii razem z nimi.

Dziewiątym zbiorem źródeł są rekolekcje dla dziewic konsekrowanych, których formacją arcybiskup Mediolanu zajmował się w latach 1988–2009. W grupie tej są rekolekcje ignacjańskie ze św. Marią Magdaleną, której autor poświęcił 10 medytacji, oraz seria rozważań z rekolekcji jednodniowych. Formacji dziewic konsekrowanych Martini dedykował 17 rozważań, których tematyka dotyczy sensu ich konsekracji, charyzmatu dziewictwa, powołania do świętości, czystości, miłości i świadectwa ewangelicznego.

Do dziesiątego zbioru źródeł pierwszorzędnych należą rekolekcje dla wiernych świeckich, których Martini formował w duchu *Ćwiczeń duchowych* św. Ignacego. W grupie tej są rekolekcje dla konkretnych grup laikatu: członków Akcji Katolickiej, członków rad parafialnych i dekanalnych, członków Włoskiego Ruchu Franciszkańskiego (MORFA), członków świeckiego Instytutu Misjonarzy Chrystusa Króla, rodzin związanych z ruchem duchowości małżeńskiej, świeckich wspólnot żyjących duchowością ignacjańską (z ruchu FIES) oraz liderów i odpowiedzialnych za wspólnoty, stowarzyszenia, grupy i ruchy kościelne. Rozważania rekolekcyjne pochodzą z lat 1975–1996. Do grupy tej należą cztery kursy rekolekcji. Dwa z nich pochodzą ze Szkoły Słowa Bożego (1986/1987, 1987) i są serią od sześciu do siedmiu medytacji Martiniego wygłaszanych raz w miesiącu. Tematyka rekolekcji dla świeckich koncentrowała się wokół: połączenia modlitwy z życiem codziennym, Eucharystii, przemiany serca chrześcijanina, specyfiki powołania świeckich, duchowości ignacjańskiej oraz tajemnicy Kościoła. To do grupy świeckich żyjących duchowością ignacjańską (FIES) kardynał wygłosił złożone z 14 medytacji rekolekcje oparte na Ewangelii św. Mateusza (1977).

Zbiór jedenasty źródeł to rekolekcje dla młodzieży, które po ćwiczeniach duchowych dla kapłanów należały do priorytetów w działalności duszpasterskiej Martiniego. Pierwszą i najważniejszą formą rekolekcji dla młodych była Szkoła Słowa Bożego, która dzięki praktyce *lectio divina* uczy połączenia modlitwy słowem Bożym z życiem codziennym. Zainicjowana przez kardynała Szkoła funkcjonowała się w latach 1990–1997. Martini prowadził siedem kursów rekolekcyjnych Szkoły Słowa Bożego, które poświęcił: modlitwie ze św. Łukaszem Ewangelistą (1980/1981); modlitwie psalmami (1981/1982), słowu Bożemu, Eucharystii i powołaniu (1982/1983); drodze pojednania w psalmie *Miserere* (1983/1984); Maryi, kobiecie pojednania (1984/1985); medytacji nad słowami o Kościele w dokumentach Soboru Watykańskiego II (1985–1986); skokom jakościowym w drodze wiary chrześcijanina (1987/1988); radości Ewangelii (1988); służbie w winnicy Pańskiej (1988/1989) oraz modlitwie (1995/1996).

Drugą formą rekolekcji dla młodych były ćwiczenia duchowe dla dziewcząt rozeznających powołanie życiowe (1990), które składają się z siedmiu medytacji opartych na znalezieniu Jezusa w świątyni. Trzecią były rekolekcje dla osiemnastolatków (1982). Autor skoncentrował rozważania, składające się z sześciu medytacji pomocnych w wyborze drogi życiowej, na spotkaniu uczniów ze zmartwychwstałym Panem nad Morzem Tyberiadzkim. Czwartą formą były złożone z ośmiu medytacji rekolekcje dla tzw. grupy Samuela pomocnej w rozeznaniu powołania (1990).

W dwunastym zbiorze źródeł pierwszorzędnych są rekolekcje uniwersyteckie. Martini głosił ćwiczenia duchowe dla wykładowców Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie w 2001 r., a okazją do nich był jubileusz 450. założenia przez św. Ignacego Kolegium Rzymskiego, którego spadkobiercą stał się późniejszy Papieski Uniwersytet Gregoriański. Dla kardynała była to jego macierzysta uczelnia; był jej rektorem (1978–1979), zanim otrzymał nominację na metropolitę Mediolanu. Trwające cztery dni rekolekcje składają się z: czterech medytacji, pięciu homilii oraz odpowiedzi kardynała na pytania ich uczestników. Tematem uniwersyteckich rekolekcji jest doświadczenie Bożego pocieszenia. Podobne, pięciodniowe rekolekcje Martini wygłosił na jezuickim teologacie w Tokio w Japonii w 2000 r., jednak ich tekst nie został opublikowany, dlatego nie mógł być uwzględniony w niniejszej pracy. Do grupy tych źródeł należą również jednodniowe rekolekcje, jakie Martini dawał na katolickich uczelniach wyższych, w czasie których koncentrował się na *lectio divina*, tłumacząc tę metodę na konkretnych tekstach biblijnych.

Do trzynastego zbioru źródeł należą rekolekcje prowadzone przez metropolitę Mediolanu dla wychowawców młodzieży w 1995 r. Były to

trzydniowe rekolekcje, w czasie których Martini dał wprowadzenia do medytacji, odnajdując wzór wychowawcy w postaciach św. Jana Chrzciciela i Jezusa. Do każdej z medytacji rekolekcyjnej autor przedstawiał serię pomocnych w modlitwie pytań i sugestii. W rekolekcjach razem z wychowawcami i nauczycielami brało udział kilkadziesiąt tysięcy młodych, którzy słuchali rozważań dzięki transmisji radiowej i telewizyjnej. Rekolekcje odbywały się wieczorem.

W czternastym zbiorze źródeł pierwszorzędnych znajdują się teksty rekolekcji, których słuchaczami byli wierni diecezji mediolańskiej. Osiem z nich to rekolekcje wielkopostne, które Martini głosił w katedrze mediolańskiej raz w tygodniu przez kolejne pięć lub siedem tygodni tego okresu liturgicznego w latach 1992–2001. Były to rekolekcje w formie medytacji, które tworzyły serię tematyczną: o sakramentach (1992); o cnotach chrześcijańskich (1993); o przymiotach Kościoła (1994); o jedyności Chrystusa (1997); o owocu Ducha Świętego w życiu chrześcijanina (1998); o pięknie Boga, które zbawia człowieka (2000); o nocach i dniach wiary, czyli o oczyszczeniach w strapieniach duchowych (2001). Rekolekcjom wielkopostnym w mediolańskiej katedrze przysłuchiwali się wierni całej diecezji dzięki transmisjom radiowo-telewizyjnym. Martini proponował również rekolekcje pierwszopiątkowe, których siedem spotkań poświęcił *Błogosławieństwu* Jezusa (1989/1990). Kardynał dał dwa kursy rekolekcyjne mieszkańcom Mediolanu. Pierwszym są rekolekcje z pięcioma medytacjami o św. Piotrze, które były dla wiernych jego diecezji przygotowaniem do wizyty apostolskiej Jana Pawła II w tym mieście w 1984 r. Drugą okazją do tego, aby mediolańska katedra stała się miejscem medytacji dla tysięcy wiernych, były rekolekcje w życiu codziennym, jakie kardynał zaproponował swemu miastu w 1986 r. jako przygotowanie do uroczystości jubileuszu 600-lecia fundacji katedry. Pięciodniowe rekolekcje transmitowane w mediach to codzienne medytacje poświęcone Jezusowi, który umywa nogi uczniom.

Rekolekcje dla pielgrzymów to piętnasty zbiór tekstów źródłowych w dorobku jezuit. Wiążą się one z pielgrzymkami, w czasie których Martini rozważał obecność Boga w uprzywilejowanych i konkretnych miejscach historii. Wśród rozważań tej grupy są rekolekcje z pięcioma medytacjami dla pielgrzymów z diecezji mediolańskiej do Ziemi Świętej (1984, 1995, 1999). W katedrze Turynu kardynał dał jednodniowe rekolekcje składające się z przedłużonej, pięcioczęściowej medytacji (1990). Ich słuchaczami byli wierni pielgrzymi zgromadzeni z okazji wystawienia na widok publiczny Całunu Turyńskiego. Rekolekcje poświęcono tematowi ukrywania się i objawiania Boga w Biblii. W Londynie z okazji jubileuszu

katedry westminsterskiej (1985) Martini wygłosił brytyjskim katolikom jednodniowe rekolekcje o stosunku ucznia Jezusa do zmaterializowanego społeczeństwa. Nawiązał w nich do epizodu bogatego młodzieńca spotykającego Jezusa (por. Mk 10, 17–22). Martini pielgrzymował z wiernymi Mediolanu do sanktuariów, by wspólnie medytować nad tajemnicami życia Maryi i Jezusa. We włoskim Loreto wygłosił dziewięć medytacji i pięć homilii o wolności Maryi, jaka objawia się w scenie zwiastowania (1995). Z kolei w La Salette wygłosił rekolekcje w czasie narodowej pielgrzymki Włochów z okazji 150. rocznicy objawień Maryi (1996). Motywem jego czterech medytacji był płacz Matki Bożej, którego znaczenia szukał na stronach Biblii. Podobnie wygłosił dwie homilie podczas pielgrzymki diecezjalnej do Lourdes (1997).

Do ostatniego, szesnastego zbioru źródeł pierwszorzędnych należą cztery kursy rekolekcji z lat 1979–2008, w których nie udało się zidentyfikować ich adresatów, ponieważ wydawcy zapisu ćwiczeń duchowych kardynała opuszczali często detale mówiące o konkretnej grupie rekolektantów, by tekst rekolekcji bardziej spopularyzować i przedstawić szerokiemu kręgowi odbiorców. W grupie tej są trzy zbiory medytacji pochodzących z wielu rekolekcji, których wspólnym mianownikiem jest tajemnica zmartwychwstania, pojawiająca się w każdym ćwiczeniu duchowych głoszonych przez Martiniego.

W dorobku duchowym kardynała są również rekolekcje watykańskie, które wygłosił dla papieża i Kurii Rzymskiej w czasie Wielkiego Postu w 1978 r. Były to ostatnie rekolekcje Pawła VI. Zwykle watykańscy rekolekcyjniści sami wydawali teksty swoich rozważań, ale Martini tego nie uczynił, ponieważ miał zasadę niewracania do raz wygłoszonych tekstów. Nigdy w życiu nie opublikował żadnych tekstów rekolekcji ani nie przejrzał ich tekstu przed wydaniem ich przez innych. Tekstu rekolekcji watykańskich nie udało się odnaleźć ani w archiwach watykańskich, ani w mediolańskiej bibliotece Fundacji Martiniego, dlatego ich rozważań nie uwzględniono w niniejszej publikacji.

Do źródeł pierwszorzędnych, poza tekstami rekolekcyjnymi, należą również modlitwy pochodzące z rekolekcji Martiniego. Wprowadzenia do jego medytacji miały zwykle oprawę modlitewną. Tematyka modlitw nawiązuje do zagadnień omawianych w ćwiczeniach duchowych, czyli do słuchania słowa Bożego, konieczności pojednania, ukrzyżowanego i zmartwychwstałego Jezusa, Osób Trójcy Świętej, Maryi czy modlitwy rachunku sumienia. Kolekcja 70 modlitw rekolekcyjnych Martiniego pochodzi z lat 1983–2003.

Do źródeł drugorzędnych należą teksty kardynała związane z jego działalnością duszpasterską. Są to materiały zebrane z lat 1980–2002. Wtedy to zajmował urząd metropolity Mediolanu. Ta grupa źródeł to 21 tomów obejmujących różnorakie jego wystąpienia w poszczególnych latach posługi. W niektórych latach kardynał miał ponad 80 wystąpień publicznych. Dlatego w źródle tym są tysiące stron traktujących o wielu zagadnieniach związanych z formacją życia duchowego. Teksty pochodzące z materiałów duszpasterskich Martiniego uzupełniają nauczanie, jakie można odczytać z jego rekolekcji. W grupie tej wyróżnia się wiele różnorodnych form stosowanych przez kardynała w działalności duszpasterskiej; są to: listy duszpasterskie; medytacje; homilie z Triduum Paschalnego, świąt maryjnych i innych uroczystości związanych z rokiem liturgicznym; rozważania *lectio divina*; wykłady dla różnych gremiów kościelnych i świeckich; wystąpienia i relacje na międzynarodowych sympozjach i kongresach teologicznych, artykuły dla czasopism katolickich i świeckich; wywiady radiowe i telewizyjne; konferencje; dialogi; odpowiedzi na pytania; refleksje; listy otwarte, przesłania radiowe.

Martini zwracał się w nich do różnych adresatów: kapłanów swej diecezji, penitencjarzy, kapelanów więziennych i wojskowych, seminarzystów i diakonów, misjonarzy, teologów, ekonomów generalnych zakonów i instytutów kościelnych, karmelitanek bosych i innych osób konsekrowanych, mnichów-pustelników, bierzmowanych, chrześcijańskich polityków, odbiorców mediów katolickich i świeckich, członków synodu diecezjalnego, ludzi pracy, gremiów uniwersyteckich, ruchów młodzieżowych i kościelnych, dziennikarzy, członków rad parafialnych, biskupów konferencji episkopatu Włoch, młodych małżeństw, grup duszpasterskich. Tematyka podejmowana przez kardynała w wystąpieniach duszpasterskich skupiała się wokół wielu zagadnień związanych z formacją duchową. Ogólnie dotyczyła: zdefiniowania założeń antropologicznych w duszpasterstwie, czyli relacji człowieka i Słowa Bożego, człowieka i Ducha Świętego oraz człowieka wewnętrznego; bycia kontemplatywnym, by stać się bliźnim; słuchania i głoszenia słowa Bożego; wychowania przez słowo Boże; roli Pisma Świętego w Kościele; słowa Bożego i przyszłości Europy; ewangelicznych sposobów zmiany życia oraz człowieka wiary według słowa Bożego.

Konkretnym sposobem przyłgnięcia do słowa Bożego są rekolekcje ignacjańskie i metoda *lectio divina*, dlatego w wystąpieniach duszpasterskich Martini nawiązywał do zagadnień związanych z: modlitwą jako sposobem przeżywania siebie w autentyczności; metody *lectio divina*; techniki *Ćwiczeń duchownych*. Autor zwracał uwagę na: znaczenie sakramentów; Eucharystii jako centrum i formy życia Kościoła; roli liturgii, a także na

misję i katechezę w Kościele lokalnym; obecność Boga w codzienności; duchowość wiernego świeckiego; rolę cnót teologalnych w życiu chrześcijanina; rolę ubóstwa; prymat Boga w życiu chrześcijanina; ewangelizację i komunikację w posłudze kapłańskiej. W wielu odniesieniach duszpasterskich Martini ukazywał owoce autentycznego życia duchowego oraz wytyczał drogę do świętości, ale by to było możliwe, przypominał: o czułości w komunikacji; wyjściu z przeciętności ku świętości; przebaczeniu chrześcijańskim; radykalności wymagań ewangelicznych; drodze oczyszczenia młodego człowieka; owocach pobożności ludowej, walce duchowej i ignacjańskich regułach rozeznania duchów; oczyszczeniu pamięci; miłości w konsekracji; nawróceniu i jego poziomach oraz apostołskim świadectwie.

Poza tym do drugiej grupy źródeł drugorzędnych należą pisma Martiniego, które związane są z jego działalnością naukową. Są to jego rozważania teoretyczne dotyczące przede wszystkim roli słowa Bożego w życiu chrześcijanina oraz w życiu wspólnoty kościelnej, która związana jest ze słowem od samego początku swego istnienia. W grupie tej są opracowania Martiniego ukazujące powiązanie rozważań biblijnych z dynamiką rekolekcji ignacjańskich, czyli roli Ewangelii synoptycznych w rekolekcjach. Autor w sposób bezpośredni czerpał z doświadczenia duchowego św. Ignacego, którego uznawał za swojego mistrza duchowego. Zapożyczenia dotyczą wielu kwestii: dynamiki *Ćwiczeń duchownych*, podejścia do kontemplacji tajemnic Jezusa, które mają pomóc w przemianie rekolektanta, oraz wykorzystania reguł ignacjańskiego rozeznania duchów, by przygotować modlącego się do czekającej go walki duchowej w rekolekcjach.

W pracy wykorzystano opracowania dotyczące biografii Martiniego oraz jego teologii. Dla dokładniejszego wyjaśnienia nawiązania kardynała do duchowości ignacjańskiej skorzystano z literatury uzupełniającej. Literatura pomocnicza zaś pozwoli ukazać formację duchową jezuitę w szerszym kontekście innych autorów rekolekcji, teologów czy świętych Kościoła.

W niniejszej publikacji ze względu na charakter źródeł wykorzystane zostały dwie metody pracy naukowej. Po pierwsze, posłużono się metodą analityczno-syntetyczną, ponieważ, by opracować całościowo formację duchową w rekolekcjach jezuitę, konieczna była analiza przekrojowa dużej liczby źródeł, a następnie synteza wniosków prezentujących doktrynę autora dotyczącą rozwoju duchowego w rekolekcjach. Po drugie, skorzystano z metody porównawczej, ponieważ dzięki niej możliwe stało się rozróżnienie, co jest wyjątkowym wkładem Martiniego w formację duchową, a gdzie obficie czerpał ze źródeł duchowości ignacjańskiej.

Praca składa się z czterech rozdziałów. Pierwszy rozdział podejmuje zagadnienie natury rekolekcji jako środka formacji duchowej chrześcijanina. Rozpoczyna się od omówienia formowania samej idei rekolekcji formacyjnych u Martiniego. Wyjaśnione są kwestie dotyczące natury rekolekcji, ich środowiska oraz elementarnych warunków decydujących o ich owocności, ze szczególnym uwzględnieniem pięciu celów rekolekcji, jakie Martini uznaje za najważniejsze w swej propozycji formacji duchowej. Następnie omówieni są uczestnicy rekolekcji: Duch Święty; dający wprowadzenia do modlitwy; nieprzyjaciół, czyli kusiciel; Kościół oraz rekolektant. Osobne rozważanie poświęcone jest środkom, z jakich kardynał korzysta w rekolekcjach. W zakończeniu omówione są trzy owoce formacji duchowej.

Rozdziały drugi i trzeci zarysowują tematyczny komponent rekolekcji, który Martini dzieli na cztery elementy. W rozdziale drugim omówione są pierwsze dwa z nich. Pierwszym blokiem tematycznym jest pochodząca z *Ćwiczeń duchownych* św. Ignacego Loyoli tzw. zasada Fundamentu. Martini korzysta z niej, ponieważ znajduje w niej pomoc w osadzeniu rekolekcji w chrześcijańskiej prawdzie o relacji Boga do człowieka. Wsparciem są biblijne obrazy Boga, ze szczególnym uwzględnieniem specyfiki czterech ewangelistów. Następnie ukazane są konkretne odpowiedzi człowieka na poznana w słowie prawdę o Bogu. W drugiej części tego rozdziału przedstawiono prawdę o człowieku oraz cel, do którego ma prowadzić formacja duchowa proponowana przez rekolekcje. By to osiągnąć, Martini wykorzystuje konkretne ćwiczenia ignacjańskie, które mają pomóc w rozpoznaniu grzechu rekolektanta. Omówione są biblijne obrazy grzechu, korzenie i okoliczności zła oraz skłonności ludzkiego serca. W końcowej części ukazany jest proces pojednania grzesznika z Bogiem.

Rozdział trzeci traktuje o dwóch kolejnych elementach w dynamice rekolekcji jezuitów. Omówione zostały tajemnice życia Jezusa, sugerowane do rozważenia rekolektantowi, który pojednał się z Bogiem. Dzięki tak ukierunkowanej modlitwie Martini proponuje konkretną pomoc w procesie poznania, pokochania i naśladowania Jezusa. Przedstawione są dwa typy podejścia do tajemnic Jezusa: czerpiące z Ewangelii i wykorzystujące doświadczenia duchowe św. Ignacego z *Ćwiczeń duchownych*. W drugiej części rozdziału mowa jest o tajemnicach męki, śmierci i zmartwychwstania Jezusa. Dalej przedstawione są konkretne sposoby, z jakich korzysta Martini, by rekolekcyjne spotkanie z Tajemnicą Paschalną Jezusa było owocne dla uczestnika ćwiczeń duchowych. W zakończeniu omówiony jest punkt docelowy rekolekcji, czyli pogłębienie życia miłością.

Rozdział czwarty omawia źródła i środki formacji duchowej w rekolekcjach kardynała. Źródłem formacji duchowej są sakramenty, ponieważ Bóg udziela się chrześcijaninowi w chrzcie, pokucie i Eucharystii. Dalej rozważanie skupia się na formacji w szkole słuchania słowa Bożego. Omówione są przeszkody, na jakie natrafia słowo Boże i przez co może pozostać bezowocne. Poza tym przedstawiona jest autorska metoda rozważania słowa Bożego *lectio divina*, z której Martini korzystał w rekolekcjach. W dalszej części rozdziału ukazana jest teologia modlitwy kardynała oraz omówione są pobożność maryjna i rady ewangeliczne. Następnie podjęty jest temat typowo ignacjański, czyli sztuka rozeznawania duchów, która zdaniem Martiniego jest bardzo użytecznym środkiem formacji duchowej. Na zakończenie przedstawiono apostołstwo, które ma sprawdzić efekty przemiany rekolekcyjnej w codziennym przeżywaniu miłości do Jezusa i w świadectwie o miłości Boga w wiernym wypełnianiu obowiązków swego powołania.